

تحلیل محتوای کتاب هدیه های آسمانی شش پایه ابتدایی بر اساس میزان توجه به مؤلفه های اخلاقی

امید مظفری^۱

^۱ دانشجوی کارشناسی، آموزش ابتدایی، دانشگاه فرهنگیان، پردیس شهید مدرس سنندج، کردستان، ایران

چکیده

اخلاق از مسائل بنیادی در تربیت انسان است و شناسایی مفاهیم اخلاقی از اهمیت به سزایی برخوردار است. یکی از مهم ترین سازمان هایی که می تواند برای رشد اخلاق قدم های مهمی بردارد، سازمان آموزش و پرورش است که می بایست اخلاق را در دانش آموزان نهادینه سازد. در نتیجه پژوهش حاضر با هدف ارزیابی و تحلیل محتوای کتب هدیه های آسمانی دوره ابتدایی انجام شده است تا میزان پرداخته شدن به مؤلفه های اخلاقی مشخص گردد. جامعه آماری شامل محتوای کتب هدیه های آسمانی دوره ابتدایی است که با روش کیفی قیاسی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج نشان دهنده آن است که در کتب درسی مورد بررسی، اخلاق سیاسی از بیشترین میزان و اخلاق اجتماعی از کمترین میزان توجه برخوردار می باشد. و مولفان کتب درسی باید در امر تعلیم و تربیت و تدوین نظام آموزشی بر اساس آموزه های اخلاقی مذکور اهتمام بیشتری ورزند.

واژه های کلیدی: اخلاق، آموزش و پرورش، تحلیل محتوا، کتب درسی، هدیه های آسمانی، دوره ابتدایی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

«اخلاق» جمع «خُلُق» و به معنای نیرو و سرشت باطنی انسان است که تنها با دیده بصیرت و غیر ظاهر قابل درک است (دیلمی و آذربایجانی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۷). سخن گفتن از اخلاق در دنیایی که به شدت نیازمند آن است، از اهمیتی صدچندان برخوردار است (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص ۱۵۰). امروزه واژه اخلاق بیش از هر زمان دیگری به کار می رود و در بحث ها و سخنرانی های متعدد تکرار می شود (روژه پل درووا، ۱۹۴۹، ج ۱، ص ۴).

شهید مطهری در کتاب فلسفه اخلاق می نویسد: «پاره ای از افعال انسانی در مقابل افعال عادی و طبیعی «افعال اخلاقی» نامیده می شود. فرق بین افعال اخلاقی با دیگرکارها این است که کارهای اخلاقی قابل ستایش است و بشر برای آن کارها ارزش قائل است؛ زیرا کارگر ارزش مادی ایجاد می کند و استحقاق مبلغی پول یا کالا در مقابل کار خودش پیدا می کند. اما کار اخلاقی یک نوع ارزش ما فوق این ارزش ها دارد که با پول و کالا های مادی قابل مقایسه نیست» (مطهری، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۱۷۴). علامه مجلسی نیز در تعریف اخلاق می گوید: «اخلاق ملکه ای نفسانی است که کار به آسانی از آن صادر می شود. برخی از این ملکات فطری اند، و پاره ای از آنها نیز با تفکر و تلاش و تمرین و عادت دادن نفس به آنها، به دست می آیند؛ چنان که بخیل در ابتدا با جان کندن چیزی را می بخشد، اما در اثر تکرار، بخشش به صورت خوی و عادت او در می آید» (علامه مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱، ص ۱۷۵). به طور کلی رایج ترین معنای اصطلاحی اخلاق را می توان چنین تعریف کرد: صفات و ویژگی های پایدار در نفس که موجب می شوند کارهایی متناسب با آن صفات، به طور خودجوش و بدون نیاز به تفکر، از انسان صادر شود (مسکویه، ۱۳۸۸، ج ۶، ص ۵۱).

در میان مخلوقاتی که خداوند بر روی کره زمین آفریده، شاید انسان تنها موجودی باشد که نیازمند اخلاق است و این به دلیل آن است که انسان می تواند از حیوان پست تر شود و می تواند از فرشتگان برتر رود (قندی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۶). انسان از نخستین روزهای حیات اجتماعی به خوبی به این ضرورت پی برده است که برای فراهم ساختن محیطی آکنده از امنیت، سلامت و عدالت، باید از خودکامگی و بی بند و باری دوری جسته و به حدود و مرزهای اخلاقی پای بند باشد (اسماعیلی یزدی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۵۰). رهبر معظم انقلاب (مد ظله العالی) در بیانات خود در دیدار با کارگزاران نظام فرموده اند: «اخلاق آن هوای لطیفی است که اگر در جامعه بشری وجود داشت، انسان ها می توانند با تنفس آن زندگی سالمی داشته باشند» (خامنه ای، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۳). اصولاً زمانی انسان شایسته نام انسان است که دارای اخلاق انسانی باشد و در غیر این صورت حیوان خطرناکی است که با استفاده از هوش سرشار انسانی همه چیز را ویران می کند، و به آتش می کشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۸۹). انسانیت انسان جز این مسیری ندارد که ابتدا در طبیعت آن طور ناقص آفریده شود، بعد دستگاه های تربیتی و اخلاقی بیابند و آن نقص و ضعف را برطرف کنند و بشر به قدرت اندیشه خویش به کمال برسد؛ بنابراین انسان احتیاج به یک سیستم اخلاقی دارد (شهید مطهری، ۱۳۶۷، ج ۶، ص ۶۴).

یکی از عمده ترین مشکلات بشر در عصر کنونی، بی توجهی یا کم توجهی به اصول اخلاقی و ارزش های انسانی است که هر روز بیشتر از پیش برخی از انسان های عصر حاضر را به سمت فساد و تباهی سوق می دهد (ابراهیمیان و گنجی، ۱۳۹۵، ج ۵، ص ۲). در واقع اگر اخلاق رعایت می شد، محاکم قضایی از شاکی و متهم آکنده نبود؛ اگر وجدان ها بیدار بود، جوامع انسانی این قدر نیازمند پاسبان و پاسدار و مأمور نبود (مهدی قندی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۶۵). به تعبیر بسیاری از مربیان و روان شناسان، کلید حل مسائل اجتماعی، در رشد اخلاقی است (کدیور، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۴).

۱. morality

آرنولد جوزف توین بی^۲ در کتاب آینده نامعلوم تمدن به نکته ای اشاره کرده است: «انسان در زمینه های فکری و علمی، موفقیت های زیادی به دست آورده است، ولی در مسائل اخلاقی با شکست کامل روبه رو شده است. بزرگترین تراژدی تاریخ این است که متأسفانه موفقیت های ما در زمینه های مادی و شکستهای ما در زمینه های اخلاقی بوده است (توین بی، ۱۸۸۹، ج ۵، ص ۱۲).

از منظر اسلام، اخلاق و ارزش های اخلاقی جایگاه ویژه ای دارد و بخش عظیمی از معارف اسلامی را تشکیل می دهد. پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت به عنوان مروجان اصلی معارف قرآن، بیشترین دغدغه را نسبت به مسائل اخلاقی داشته و همواره کوشیده اند تا ضمن تبیین ارزشها و تمییز آنها از ضد ارزشهای اخلاقی، فضایل را در مخاطبان، تثبیت و رذایل را از آنها دور سازند. در «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (کنز العمال، حدیث ۵۲۱۷۵) تعبیر به «إِنَّمَا» که به اصطلاح برای حصر است نشان می دهد که تمام اهداف بعثت پیامبر (ص) در همین امر، یعنی تکامل اخلاقی انسانها خلاصه می شود (ناطق، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۶). در خطبه ۱۹۲ نهج البلاغه، امام علی (ع) می فرماید: «اگر قرار باشد ما در زندگی به چیزی تعصب بورزیم و ایستادگی کنیم و از آن عبور نکنیم، آن اخلاق است: «فَإِنْ كَانَ لَا بُدَّ مِنَ الْعَصَبِيَّةِ. فَلْيَكُنْ تَعَصُّبُكُمْ لِمَكَارِمِ الْخِصَالِ وَ مَحَامِدِ الْأَفْعَالِ وَ مَحَاسِنِ الْأُمُورِ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲).

اخلاق یکی از پیچیده ترین مؤلفه های رفتاری انسان است. والدین، مربیان و اولیای جامعه آرزو دارند که افراد با اخلاق تربیت کنند و به نظر می رسد وجود اخلاق، احساس امنیت و اعتماد به نفس را در افراد ارتقا می دهد. اما برخی از رفتارهای والدین با همسر و کودکان خود، نه تنها تحول اخلاق را ارتقا نمی دهد بلکه آن را با موانع جدی مواجه می سازد. سرانجام ممکن است که هنجارها و ارزش های فرهنگی برای تربیت مناسب، با اهداف و روش های برنامه آموزشی والدین ناهمسان باشد (جان بزرگی، نوری و آگاه هریس، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۴). در نتیجه، هر ملت زنده ای با توجه به سوابق فرهنگی و شرایط اجتماعی خود و متناسب با امکاناتی که در اختیار دارد، نظام خاصی برای تحقق کمال مطلوب پی ریزی کرده و پس از فراهم آوردن مقدمات لازم، آن را به موقع اجرا گذاشته است، بدین امید که شاید از این طریق بتواند فرزندان خود را مطابق دلخواه خویش تربیت کند و به بهبود زندگی اجتماعی کمک نماید (شکوهی، ۱۳۰۵، ج ۲۵، ص ۹۰). آداب و رسوم، اعتقادات و ارزشها، نگرشها و رفتارها، دانشها و مهارتهای جامعه از طریق فرایند های پرورش و آموزش قابل انتقال و دوام هستند (علاقه بند، ۱۳۹۷، ج ۶، ص ۱). براین اساس می توان گفت که نظام تربیتی به طور اعم و نظام تربیت رسمی به طور اخص از عوامل تأثیر گذار هستند و به این نتیجه رسید که مدارس نمی توانند و نباید در برابر موضوع اخلاق ساکت باشند (گروه پژوهش در مبانی برنامه ریزی درسی، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۱۵). در این میان، آموزش و پرورش ابتدایی و آموزش دبستانی از اهمیت به سزایی برخوردار است؛ زیرا کودک با ورود به مدرسه، محیط جدیدی که به کلی با خانواده متفاوت است، در وضع نسبتاً دشواری قرار می گیرد که او را به تلاش برای سازگاری با شرایط جدید دعوت می کند. این تلاش، شرط رشد اجتماعی کودک هم هست و سازگاری های اجتماعی آینده کودک تا اندازه زیادی به موفقیت و شکستش در این تجربه بستگی دارد (شکوهی، ۱۳۰۵، ج ۲۵، ص ۱۷۵). در واقع اولین بنای سازندگی شخصیت کودکان و نهایتاً سازندگی اجتماع، در همین سالهای اولیه دوران ابتدایی گذاشته می شود. به همین دلیل است که نه تنها در کشور ما بلکه در همه کشورهای جهان، قسمت عمده ای از امکانات و نیروی انسانی، برنامه های تحقیقاتی و پژوهشهای علمی در این دوره متمرکز است؛ لذا این دوره هم از نظر کیفی و هم از نظر کمی از اهمیت خاصی برخوردار است (جعفرزاده، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۵). مدارس ابتدایی باید روح تعاون و ابتکار

^۲A.J. Toyobee

و حس همبستگی و احساس مسؤلیت را در دانش آموزان پرورد. علاوه بر این، باید قواعد رفتاری را که کودک شروع به فهمیدن می کند به او پیشنهاد کنیم و او را به قبول آن واردار نماییم. به نظر پیازه، قواعد رفتاری این دوره روی هم رفته نماینده اخلاقی است که مبنای آن همکاری طبق یک قرار داد است (شکوهی، ۱۳۰۵، ج ۲۵، ص ۱۷۶). همچنین والت می گوید: «بر اساس نظر مؤسسه گاتوپ در آخرین گزارش سالانه خود راجع به آموزش و پرورش آمریکا، ۷۹ درصد مردم مصاحبه شده طرفدار آموزشی در مدارس هستند که با اخلاقیات و رفتار اخلاقی سر و کار داشته باشد» (علوی و حاج غلامرضایی، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۱۱). از مهم ترین اجزای تشکیل دهنده نظام آموزشی می توان به برنامه درسی، محیط آموزش و معلم اشاره کرد. این سه رکن در مجموع عامل تقویت یا تضعیف مهارت ها در دانش آموزان هستند (امام جمعه و بصیرت پور، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۶). در این میان، کتب درسی از اهمیت به سزایی برخوردار است؛ چرا که کتاب های درسی در هر سطح و هر موضوع می توانند به عنوان ابزار اولیه برای شکل دهی به نگرش ها و رفتارها عمل کنند. آنها می توانند نقش مهمی در ارتقاء حقوق بشر چون عدم خشونت، برابری جنسی و عدالت داشته باشند (نوریان، ۱۳۹۵، ج ۴، ص ۱۴). زایس (۱۹۹۶) معتقد است محتوا شامل دانش، مهارت ها و فرایندها و ارزشها است (قورچیان، ملکی و خدیوی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۱۵۲). و همان طور که جاک ویسین و کارنو سکات (۲۰۰۴) نوشته اند، هدف اصلی محتوا، کسب رویکرد شناختی به رشته علمی و تفکر درباره آن بوده است و اهداف دیگر مثل کسب توانایی برقراری ارتباط نزدیک با دیگران کمتر مد نظر بوده است؛ حال آن که توجه بیش از حد به محوریت آموزش کتاب های درسی، دانش آموزان را از نیل به سایر اهداف اصلی مانند تربیت اخلاقی و کسب مهارت های زندگی دور می کند (رضا نباتی، ۱۳۹۶، ج ۵، ص ۱۴). در واقع، هرچه محتوای کتاب های درسی در فراهم کردن بستر مناسب برای پرورش مفاهیم اخلاقی پربرتر باشد، از سویی، به آفرینش انسان های اخلاق مدار کمک شایانی خواهد کرد و از سوی دیگر به رشد و شکوفایی جامعه کمک مؤثری می کند؛ بدین جهت که تمامی دانش آموزان از سرمایه های ملی هر کشور به شمار می آیند و عدم توجه به آنان خسارت جبران ناپذیری به دنبال خواهد داشت. لذا ضرورت دارد در انتخاب محتوای کتب درسی و مطابقت دادن آنها با ارزش های اخلاقی موجود در جامعه حساسیت بیشتری به کار گرفته شود تا اینکه شاهد مدینه فاضله ای در جامعه باشیم؛ جامعه ای که در آن همه به فضائل اخلاقی آراسته اند و از ذائل اخلاقی به دور می باشند.

اهمیت تحقیق حاضر در این است که آموزش مسائل دینی و تربیت دینی در جامعه ما از مهم ترین اهداف و دغدغه های آموزش و پرورش است. از آنجایی که تحقق بخشیدن به این اهداف و برطرف کردن این دغدغه ها و آموزش مسائل دینی و تربیتی از طریق گنجاندن این مطالب در کتب درسی دین و زندگی امکان پذیر است و از سویی، بالابردن سطح اطلاعات دینی، سبب رشد شخصیتی و عاطفی افراد نیز می شود، اهمیت موضوع دو چندان است (متقی زاده و یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۵، ص ۶). همچنین در زمینه رابطه تربیت دینی و برنامه درسی جان میلر معتقد است: «از طریق رفتن به یک برنامه درسی معنوی و روحانی می توانیم معلمان با روح، دانش آموزان با روح، مدارس با روح، تغییرات جاودانه با روح همراه با یک جامعه شاد و کارآمد داشته باشیم» (میل، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۴۶). لذا پژوهش حاضر سعی بر این داشته تا به تحلیل محتوای کتب هدیه های آسمانی دوره ابتدایی پرداخته و میزان لحاظ شدن هر یک از مؤلفه های اخلاقی مورد بحث را در محتوای کتب مذکور مشخص نماید. این کار می تواند راهکارهایی را پیش روی مؤلفان و معلمان آموزش و پرورش قرار دهد، تا از این طریق مؤلفان، کتاب های درسی را با توجه به اصول اخلاقی تألیف کنند و معلمان نیز بیش از اینکه به حافظه شناختی دانش آموزان توجه کنند، بیش از پیش به درونی کردن ارزش های اخلاقی بپردازند.

Jean Piaget

Walt

بر اساس بررسی های به عمل آمده مشخص گردید که میزان توجه به مولفه های اخلاقی در کتب درسی در چندین پژوهش مورد تحلیل قرار گرفته است و در این بخش به نمونه هایی از آنها اشاره می گردد. خدایار، قاسمی و قلتاش (۱۳۹۲) در "میزان توجه به تربیت اخلاقی در پایه ششم" به این نتیجه رسیده اند که کتاب هدیه های آسمانی بیشتر به مقوله های اخلاق اجتماعی و اخلاق عمومی و کمتر به مقوله اخلاق اقتصادی کتاب فارسی بیشتر به مقوله های اخلاق عمومی و اخلاق اجتماعی و کمتر به مقوله اخلاق اقتصادی پرداخته است. عبد الرحمان، فرج زاده و رضایی (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان "تحلیل محتوای کتاب هدیه های آسمان پایه پنجم ابتدایی از منظر توجه به مؤلفه های اخلاقی" به این نتیجه رسیدند که مؤلفه مربوط به تفکر و تعقل با ۵۶ مورد، بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است و کمترین مقدار مربوط به مؤلفه های صداقت و نظم و انضباط بدون فراوانی است. در محتوای کتاب درسی هدیه های آسمان پنجم ابتدایی به برخی مؤلفه های تربیت اخلاقی کمتر و یا اصلاً توجهی نشده است. حقیقت، انصاریان و وکیلی (۱۳۹۵) در "بررسی تحلیل محتوای کتاب هدیه های آسمانی پایه چهارم بر اساس توجه به مولفه های تربیت اخلاقی" نشان دادند که میزان توجه متن کتاب هدیه های آسمانی در بعد فردی به مؤلفه صبر و کمترین میزان به شجاعت می باشد. کمالی، عرفانی، هوشمند و جاودان (۱۳۹۶) در "بررسی جایگاه تربیت اخلاقی در محتوای کتب درسی هدیه های آسمان دوره ابتدایی" نشان دادند که بیشترین توجه، به مؤلفه احترام با ۰/۴۹ درصد بوده است و کمترین توجه به مؤلفه صداقت بوده است. در بین پایه های دوم تا ششم دوره ابتدایی در پایه دوم بیش از سایر پایه ها به مؤلفه های تربیت اخلاقی پرداخته شده است و کمترین میزان توجه در پایه های چهارم و ششم می باشد. وکیلی، انصاریان و حقیقت (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان "بررسی تحلیل محتوای کتاب هدیه های آسمانی پایه چهارم بر اساس توجه به مؤلفه های تربیت اخلاقی" به این نتیجه رسیدند که بیشترین میزان توجه کتاب هدیه های آسمانی در بعد فردی تربیت اخلاقی بعد صداقت و کمترین میزان توجه به مؤلفه وجدان می باشد. یافته دیگر پژوهش حاضر این است که بیشترین میزان توجه کتاب هدیه های آسمانی در بعد اجتماعی به مؤلفه حسن خلق و کمترین میزان به وفاداری می باشد. بشیر، واحد و موسوی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان "تحلیل محتوای کتب درسی مدارس ایران از نظر میزان توجه به ارزش های اخلاقی" نشان دادند که متغیر «خیرخواهی و کمک» به همراه «جدیت و تلاش» از بیشترین فراوانی در کتب درسی مقاطع ابتدایی و راهنمایی برخوردار بوده و همچنین در کتب فارسی در هر دو مقطع تحصیلی، فراوانی اشاره به ارزش های اخلاقی نسبت به سایر کتب درسی بیشتر بوده است. جام خانه (۱۳۹۰) در "تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی: تحلیل محتوای کتاب های فارسی بخوانیم" به این نتیجه رسید که در مقوله های اخلاق فردی، نظام آموزشی کشورمان بیشترین تأکید را بر روی مؤلفه های مسئولیت و معنویت و در مقوله های اخلاق اجتماعی، بیشترین تأکید را بر روی صلح طلبی و ارج آدمی داشته است. افکاری (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان "تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی، از منظر توجه به مؤلفه های تربیت اخلاقی" به این نتیجه رسید که میزان توجه به مؤلفه های تربیت اخلاقی نامتعادل است و به احساس مسئولیت و نوع دوستی بیشتر توجه شده است و به مؤلفه هایی مانند مهربانی، حس همکاری و تعاون توجه اندکی شده است. با توجه به وجود مسأله ی بالا، این تحقیق با هدف تحلیل محتوای کتب هدیه های آسمانی دوره ابتدایی براساس میزان توجه به مؤلفه های اخلاقی به اجرا درآمده است. برای رسیدن به این هدف، ۲ سؤال اصلی و ۱۴ سؤال فرعی به شرح زیر طرح شده است:

سؤالات اصلی

۱. تا چه اندازه محتوای متن درس کتب هدیه های آسمانی شش پایه ابتدایی مفاهیم، اصول و ارزشهای اخلاقی را تبیین می کند؟
۲. کدام مؤلفه اخلاقی در کتب هدیه های آسمانی شش پایه ابتدایی بیشترین و کمترین میزان عنایت و توجه را داراست؟

سؤالات فرعی

۱. میزان تطبیق محتوای کتب هدیه های آسمانی با مؤلفه اخلاق سیاسی چقدر است؟
میزان توجه محتوای کتب هدیه های آسمانی به زیرمؤلفه روحیه جهاد و مبارزه چقدر است؟
میزان توجه محتوای کتب هدیه های آسمانی به زیرمؤلفه حمایت از محرومان چقدر است؟
۲. میزان تطبیق محتوای کتب هدیه های آسمانی با مؤلفه اخلاق اجتماعی چقدر است؟
میزان توجه محتوای کتب هدیه های آسمانی به زیرمؤلفه صلۀ ارحام چقدر است؟
میزان توجه محتوای کتب هدیه های آسمانی به زیرمؤلفه درستکاری چقدر است؟
۳. میزان تطبیق محتوای کتب هدیه های آسمانی با مؤلفه اخلاق عمومی چقدر است؟
میزان توجه محتوای کتب هدیه های آسمانی به زیرمؤلفه صداقت چقدر است؟
میزان توجه محتوای کتب هدیه های آسمانی به زیرمؤلفه صبر چقدر است؟
میزان توجه محتوای کتب هدیه های آسمانی به زیرمؤلفه عفو و بخشش چقدر است؟
۴. میزان تطبیق محتوای کتب هدیه های آسمانی با مؤلفه اخلاق اقتصادی چقدر است؟
میزان توجه محتوای کتب هدیه های آسمانی به زیرمؤلفه قناعت و ساده زیستی چقدر است؟
میزان توجه محتوای کتب هدیه های آسمانی به زیرمؤلفه انفاق چقدر است؟
میزان توجه محتوای کتب هدیه های آسمانی به زیرمؤلفه پرهیز از اسراف چقدر است؟

روش پژوهش

در این تحقیق از روش کیفی قیاسی استفاده شده است. روش تحلیل محتوا به دو روش کمی و کیفی انجام می شود. تحلیل کمی محتوا شامل شناسایی معانی از طریق قوانین اعتبار سنجی و استنتاج روابط است و با روش های آماری انجام می گیرد. و تحلیل کیفی محتوا روش پژوهش تفسیر ذهنی محتوای داده های متنی از طریق فرآیند طبقه بندی نظامدار کدگذاری، و تعیین مضامین یا الگوها تعریف شده است. ابوالمعالی الحسینی (۱۳۹۲) تفاوت تحلیل کمی و کیفی را در چهار وجه می شمارد: در تحلیل کمی شمارش عناصر آشکار در متن صورت می گیرد در حالی که در تحلیل کیفی هدف کشف معانی مستتر در متن است. تحلیل کمی درصدد بررسی فرضیه های موجود و یا سؤال های برخاسته از فرضیه هاست و تحلیل کیفی موضوعات را در زمینه بررسی نموده و نتیجه گیری می کند (به روش استقرا). در تحلیل کمی نمونه گیری تصادفی و در تحلیل کیفی هدفمند است. نتایج در تحلیل کمی عددی و در تحلیل کیفی توصیفی است. تحلیل محتوا هم چنین می تواند با روش های استقرایی و قیاسی صورت پذیرد. رویکرد استقرایی زمانی توصیه می گردد که دانش اولیه در مورد یک پدیده کافی نباشد

و یا دانش موجود جز جز باشد که طی آن با استفاده از اطلاعات تحلیل شده محتوایی به روش استقراء، مقولات از داده های خام به دست می آیند. تحلیل محتوا به روش قیاسی نیز هنگامی مورد استفاده قرار می گیرد که ساختار مورد تحلیل بر پایه دانش قبلی بنا شود و هدف از مطالعه آزمودن یک نظریه باشد (مهریان، ۱۳۹۴).

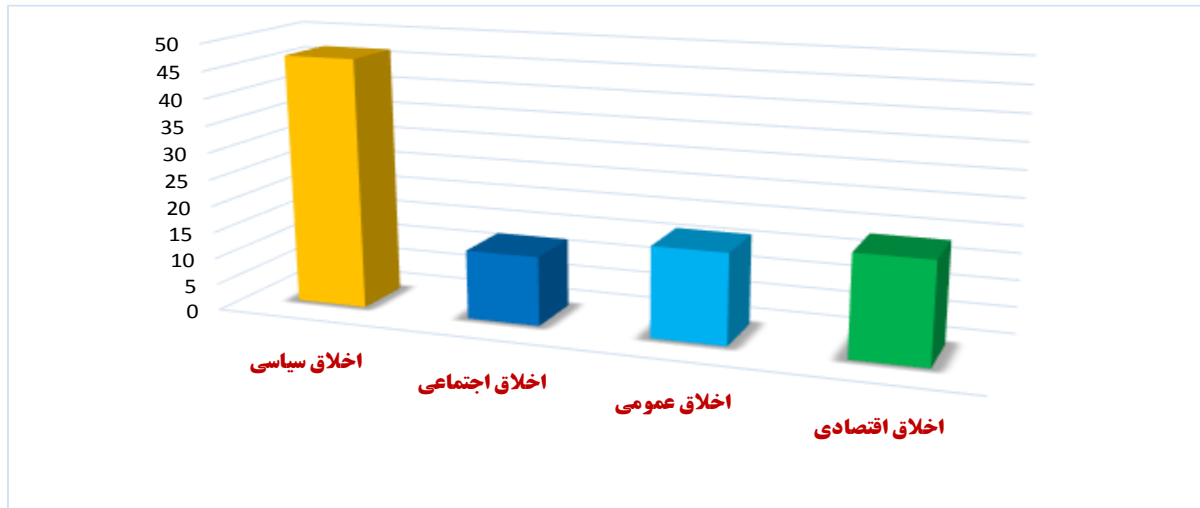
واحد تحلیل در این مطالعه، محتوای کتب هدیه های آسمانی دوره ابتدایی می باشد. جامعه آماری این تحقیق کتب درسی هدیه های آسمانی دوره ابتدایی شامل کتاب های درسی سال دوم، سوم، چهارم، پنجم و ششم دوره ابتدایی می باشد که توسط دفتر برنامه ریزی و تألیف کتاب های درسی در سال ۹۷-۹۶ تألیف و چاپ شده است. در پژوهش حاضر جامعه و نمونه یکی است؛ واحد ثبت در این پژوهش کلمات، جملات، عبارات، پرسش و مضامینی هستند که در هنگام مرور کتب درسی مورد بررسی استخراج و سپس شمارش می شدند و تحلیل آنها به صورت محاسبه فراوانی و درصدگیری انجام گرفته است. در این تحقیق ابزار اساسی تحلیل محتوا، چک لیستی بود که توسط محقق ساخته شده بود. برای بررسی روایی محتوایی و صوری، سیاهه ها در اختیار اساتید علوم تربیتی قرار گرفت و پس از دریافت نظرات آنان، تجدید نظرها و تغییراتی به عمل آمد و فهرست نهایی تنظیم گردید. همچنین جهت تعیین پایایی ابزار تحقیق از روش بازآزمایی (آزمون - آزمون مجدد) استفاده شده است.

یافته های پژوهش

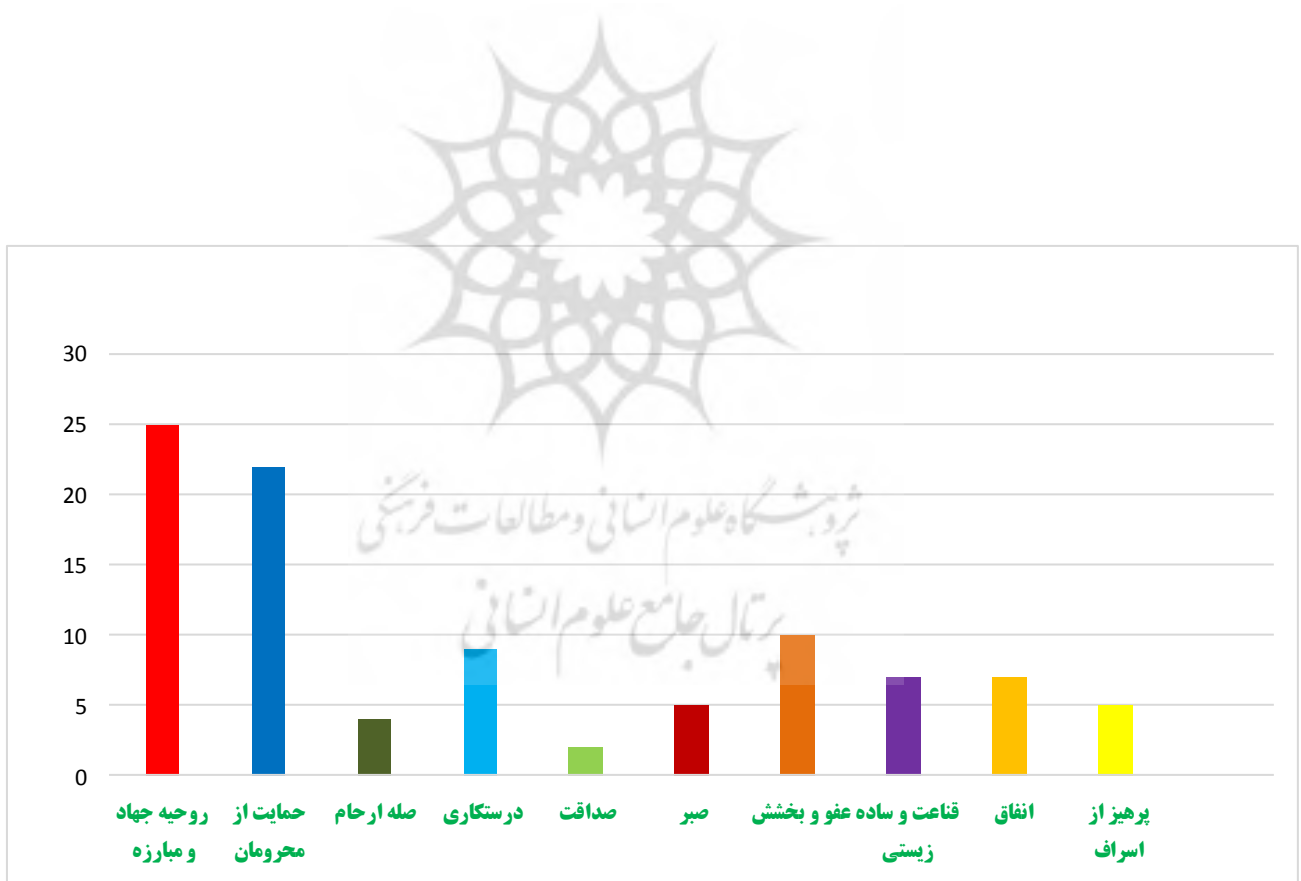
در این پژوهش ۴ دورن مایه اصلی و ۱۰ دورن مایه فرعی استخراج گردیده است. در جدول شماره ۱، درون مایه های اصلی و فرعی به همراه تعداد و درصد به طور خلاصه نشان داده شده است. در واقع در این جدول چهار مقوله اخلاق سیاسی، اجتماعی، عمومی و اقتصادی با زیر مؤلفه هایشان به تفکیک مقاطع تحصیلی مورد بررسی قرار گرفته و سپس فراوانی و درصد هر کدام نیز ذکر شده است.

		درون مایه های فرعی				درون مایه اصلی	
		حمایت از محرومان		روحیه جهاد و مبارزه		اخلاق سیاسی	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
		۲۲	۲۲/۹	۲۵	۲۶/۰۴	۴۷	۴۸/۹
		درستکاری		صله ارحام		اخلاق اجتماعی	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
		۹	۹/۳	۴	۴/۱	۱۳	۱۳/۵
عفو و بخشش		صبر و بردباری		صداقت		اخلاق عمومی	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
		۱۰	۱۰/۴	۲	۲/۰۸	۱۷	۱۷/۷
پرهیز از اسراف		انفاق		قناعت و ساده زیستی		اخلاق اقتصادی	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
		۵	۵/۲	۷	۷/۲۹	۱۹	۱۹/۷

جدول شماره ۱: درون مایه های اصلی و فرعی، تعداد و درصد آنها

نمودار شماره ۱: یافته های آماری مربوط به درون مایه های اصلی مولفه های اخلاقی

بر این اساس، مضامین و درون مایه های اصلی مرتبط با مولفه های اخلاقی عبارتند:

۱- اخلاق سیاسی: سیاست در تاروپود زندگی انسانها حضور چشمگیر دارد. در زندگی عملی نیز مباحث و مسائل سیاسی با سایر علوم، به ویژه علوم انسانی ارتباط و پیوند عمیقی دارد. درباره ارتباط سیاست و اخلاق، همواره بحث کرده اند؛ زیرا هر دو از شاخه های حکمت عملی اند که با بحث درباره ابعاد ظاهری و رفتاری انسان در پی سامان دادن به زندگی انسان و جامعه اند.

وجود هردو برای حیات جمعی انسانها ضروری است. نه می توان در فقدان سیاست و سامان جمعی به شکوفایی اخلاق امید بست و نه نظم و ترتیب صحیح اجتماع، بی توجه به اخلاق حاکمان و فرمانبرداران میسر است. به عبارتی اعتقاد به پیوند اخلاق و سیاست بدین معناست که سنخ بایدها و نبایدهای حاکم بر رفتارهای سیاسی باید و نباید اخلاقی باشد و قواعد اخلاقی در شکل بخشیدن و جهت دادن به تصمیم ها و رفتارهای سیاسی باید مد نظر قرار گیرد (فقیهی، ۱۳۹۵، ج ۵، ص ۴۹). در زیر به نمونه هایی از درون مایه های فرعی اخلاق سیاسی اشاره می شود:

۱-۱- «امام سجاد علیه السلام در آن زمان به دلیل بیماری نتوانست در جنگ شرکت کند؛ اما تا آخر عمر با ظالمان مبارزه می کرد» (هدیه های آسمانی سوم، ص ۸۰).

۱-۲- «امام حسن مجتبی علیه السلام بسیار مهربان و خوش اخلاق بود و به نیازمندان کمک می کرد» (هدیه های آسمانی دوم، ص ۶۵).

۲- اخلاق اجتماعی: پایبندی آحاد بشر به رفتار اخلاقی، آرمان همه پیامبران الهی، مصلحان اجتماعی و دست اندرکاران تربیت است. در این میان یکی از حوزه های مهم اخلاق که روابط اجتماعی انسان ها را با یکدیگر سامان می دهد اخلاق اجتماعی است. در واقع، پایبندی به اخلاق اجتماعی انسان ها را وامی دارد تا حقوق همدیگر را رعایت کنند. اخلاق اجتماعی، الگوی رفتار ارتباطی بین شخصی مبتنی بر رعایت حقوق طرف دیگر است. لذا رفتارهایی که موجب تضییع حقوق طرف مقابل می شوند غیر اخلاقی هستند (وجدانی، ۱۳۹۶، ج ۴، ص ۲۰۵). در زیر به نمونه هایی از درون مایه های فرعی اخلاق اجتماعی اشاره می شود:

۱-۲- «پیشوایان دین ما به دیدار خویشاوندان (صله رحم) بسیار سفارش کرده اند» (هدیه های آسمانی چهارم، ص ۸۶).

۲-۲- «حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) بسیار امانتدار و درستکار بود و به همین دلیل به او محمد امین می گفتند» (هدیه های آسمانی دوم، ص ۴۴).

۳- اخلاق عمومی: اخلاق عمومی بی شک یکی از مهم ترین و در عین حال مبهم ترین و از این رو چالش برانگیزترین محدودیتها در اعمال حقوق فردی است. به رغم آنکه در خصوص مفهوم اخلاق عمومی اتفاق نظر وجود ندارد و ابهامات بسیاری بر حدود و ثغور آن سایه انداخته است اما اخلاق عمومی را باید بازتاب ارزشها و هنجارهایی دانست که یک جامعه به عنوان یک کل، آنها را معتبر می داند و نسبت به نقض آنها واکنش نشان می دهد (ویژه و پویا، ۱۳۹۶، ج ۳، ص ۱۰). در زیر به نمونه هایی از درون مایه های فرعی اخلاق عمومی اشاره می شود:

۱-۳- «از نشانه های مومنان است: راستگویی، امانتداری، وفای به عهد، دیدار خویشاوندان و مهربانی با نیازمندان» (هدیه های آسمانی، ص ۹۳).

۲-۳- «زینب، سختی های زیادی را تحمل کرد و به همین دلیل، ایشان به صبر و شجاعت و فداکاری معروف شده است» (هدیه های آسمانی سوم، ص ۳۲).

۲-۳- «اشتباه دیگران را ببخشید و از خطای آنها بگذرید» (هدیه های آسمانی، ص ۹۴).

۴- اخلاق اقتصادی: اخلاق اقتصادی به آن دسته از ارزش های اخلاقی و معنوی گفته می شود که آثار اقتصادی دارند، خواه خود آن ارزش ها اقتصادی باشند یا نباشند. همچنین آموزه های اخلاقی اسلام بسیار فراوانند و همه عرصه های اقتصاد را در بر می گیرند. و قسمت عمده این آموزه ها منحصر به فرد هستند و با نظام ارزشی نظام های اقتصادی مطرح و به ویژه نظام سرمایه داری تفاوت اساسی دارند که علاوه بر اینکه اقتصاد را به درجه بالای رشد و شکوفایی می رساند، قدم های بزرگی در

راه کمالات انسانی برداشته می شود (معصومی نیا، ۱۳۸۶، ج ۸، ص ۱۲۱). در زیر به نمونه هایی از درون مایه های فرعی اخلاق اقتصادی اشاره می شود:

۱-۴- «امام جعفر صادق علیه السلام لباس ساده می پوشید و به نیازمندان کمک می کرد» (هدیه های آسمانی سوم، ص ۹۳).

۲-۴- «برای سومین بار خانواده امام علی غذای خود را به نیازمندان می بخشند» (هدیه های آسمان دوم، ص ۵۰).

۳-۴- «دانش آموز نمونه از لوازم خود به خوبی استفاده می کند و آنها را بدون جهت دور نمی ریزد» (هدیه های آسمانی ششم، ص ۱۰۱).

همانطور که در جدول شماره ۱ و نمودار شماره ۱ و ۲ نیز مشاهده می شود، آمار بیانگر آن است که مؤلفه ای که در مقطع ابتدایی بیشترین میزان توجه را دارد مؤلفه "روحیه جهاد و مبارزه" می باشد که میزان اشاره به آن ۲۵ مورد از میان ۹۶ مورد و برابر با ۲۶/۰۴٪ و پس از آن مؤلفه "حمایت از محرومان" با ۲۲ مورد از میان ۹۶ مورد و برابر با ۲۲/۹٪ می باشد. همچنین، مؤلفه ای که کمترین میزان توجه را دارد "صداقت" می باشد که میزان اشاره به آن ۲ مورد از میان ۹۶ مورد و برابر با ۲/۰۸٪ و پس از آن مؤلفه "صله ارحام" با ۴ مورد از میان ۹۶ مورد و برابر با ۴/۱٪ می باشد.

این در حالی است که براساس آموزه های دینی راز گراندردی و ارجمندی انسان، در صدق و راستی نهفته است و خوش بختی و کامرانی تنها برای کسانی که تلاش و فعالیت آنان توأم با صدق و راستی باشد، میسر می گردد. در واقع، دروغ ریشه بسیاری از رذایل اخلاقی و کلید گناهان نامیده شده است و به تعبیر روایات، کلید ورود به خانه گناهان و رذایل اخلاقی است. در بزرگی و شدت این عمل نکوهیده همین بس که مطابق برخی روایات، تنها گناهی است که به هیچ وجه از مؤمن سر نمی زند. این بدین جهت است که دروغ، از نفاق، ترس، منفعت طلبی و عدم باور به علم و عدالت خدا نشأت می گیرد و با انجام آن، پیکره اعتقادات دینی یک فرد به کلی متزلزل می گردد (هاشمی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۱۶). از طرفی، اهمیت صله رحم در اسلام به حدی است که می توان گفت جزء اولویت های بزرگ اسلامی است؛ هیچ راه نجاتی برای قاطع رحم وجود ندارد و برای صله کننده، مژده فراوانست، که در اسلام، صله رحم را وسیله فزونی رزق و روزی، عامل بسیار مؤثر در افزایش عمر، پاک کننده اعمال و رفتار، آسان کننده سختی های مرگ، و موجب پاداش های فراوان آخرتی، می دانند. اسلام آدمی را موجودی فرد محور، تنها و جدای از جماعت نمی داند بلکه او را به طور فطری اجتماعی می شناسد که باید در کنش های متقابل با دیگران، بخش مهمی از نیاز های خویش را برطرف سازد و به رشد و کمال دست یابد (تلخابی، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۲۱).

بحث و نتیجه گیری

در این پژوهش، هدف تحلیل کتب هدیه های آسمانی دوره ابتدایی بر اساس میزان توجه به مؤلفه های اخلاقی بود. نتایج نشان می دهد که از بین ۹۶ مؤلفه، مؤلفه اخلاق سیاسی از بیشترین میزان و اخلاق اجتماعی از کمترین میزان توجه و در خصوص زیرمؤلفه ها مؤلفه "روحیه جهاد و مبارزه" با ۲۶/۰۴٪ و پس از آن مؤلفه "حمایت از محرومان" با ۲۲/۹٪ بیشترین میزان توجه و مؤلفه "صداقت" با ۲/۰۸٪ و پس از آن مؤلفه "صله ارحام" با ۴/۱٪ کمترین میزان توجه را دارا می باشد. بررسی ها نشان داد که نتایج این پژوهش با نتایج پژوهش عبدالرحمانیان و همکاران (۱۳۹۶)، و کمالی و همکاران (۱۳۹۶) تا حدودی همخوان اما با پژوهش خدایار و همکاران (۱۳۹۲) ناهمخوان است. در مجموع می توان استنباط نمود که در کتب هدیه های آسمانی به یک سری از مؤلفه های اخلاقی از جمله صداقت و صله ارحام توجه مهمی نشده است؛ و باید تمهیداتی در این زمینه اندیشیده شود؛ چرا که تألیف کتاب های درسی مناسب که در آنها به مؤلفه های اخلاقی بها داده شود ثمره ای جز

نزدیک شدن جامعه به فرهنگ اسلامی و توسعه کشور نخواهد داشت و کم توجهی به این مسأله، اهمیت ندادن به سرمایه انسانی یک ملت است.

پیشنهادات

۱- نظر به این که در محتوای کتابهای هدیه های آسمانی به مؤلفه های اخلاقی به میزان بسیار کمی اشاره شده است و با توجه به اقتضات آموزش و پرورش و نقش آن در تربیت و آموزش افراد، لذا گروه های تألیف کتب هدیه های آسمانی باید سعی کنند که موضوعات و مفاهیم اخلاقی را در خلال محتوای کتب بیشتر مورد توجه قرار دهند.

۲- مولفان می توانند با گنجانیدن مطالبی درباره مفاهیم مرتبط با اخلاق در برخی از دروس دیگر همچون ریاضی، علوم و ... بر رسالت خود در انتقال ارزشها از طریق کتب درسی موفق تر باشند.

۳- توصیه می شود که سازمان تدوین کتب درسی، مؤلفه های اخلاقی را به دلیل اهمیت بسیار به عنوان یک واحد درسی در بین واحدهای درسی مورد مطالعه در مدارس در نظر بگیرند و دانش آموزان را به استفاده از این مفاهیم در زندگی ترغیب نماید.

۴- در خصوص مؤلفه صداقت، با توجه به این که این مؤلفه دارای اهمیت قابل توجهی می باشد به سازمان تدوین کتب درسی توصیه می شود که بحث صداقت به عنوان یک واحد درسی در برنامه های درسی مدارس گنجانده شود یا حداقل از سخنرانی ها و روشهای متعدد برای نشان دادن عواقب این ردیلت اخلاقی استفاده گردد.

۵- در خصوص مؤلفه صلۀ ارحام، با توجه به تأکید بسیار آیات و روایات، به سازمان تدوین کتب درسی توصیه می شود که این بحث نیز به عنوان یک واحد درسی در برنامه های درسی مدارس گنجانده شود.

۶- همچنین بسیار ارزشمند است که پژوهشی تطبیقی در رابطه با محتوای کتب با کشورهای دیگر که در زمینه توجه به تربیت اخلاقی به ویژه بحث صداقت و صلۀ ارحام به صورت موفق عمل کرده اند انجام گیرد تا ضمن شناسایی اصول و ضوابط انتخاب محتوای مطلوب، بتوان تجربیات این کشورها را در تدوین کتب مورد توجه قرار داد.

۷- دست اندرکاران آموزش و پرورش میتوانند به کمک آموزش های ضمن خدمت، اهمیت پرداختن به مفاهیم مرتبط با اخلاق را برای معلمان، دبیران و ... توضیح و تشریح نمایند تا آنان در فرصتها و مناسبتها گوناگون برای دانش آموزان موضوع اخلاق را تبیین کنند. در این راستا سعی شود معلمان، دانش آموزان را در وقت های مناسب کلاس با مفاهیم اخلاقی آشنا کنند. همچنین می توان از فیلم هایی استفاده کرد که با موضوع اخلاق باشد و برای فراگیران پخش شود.

۸- در مجموع باید گفت، کتب درسی وظیفه انتقال و اشاعه مولفه های اخلاقی به جوانان را برعهده دارند. نتایج پژوهش میزان توجه کتب درسی را به مولفه های اخلاقی را تبیین نمود. قابل ذکر است میزان توجه فعلی به دلایلی همچون؛ نگرش برنامه ریزان درسی، ترجیحات مولفان کتاب های درسی به مباحث مختلف، محدودیت در حجم کتاب های درسی و تلقی کافی بودن فراوانی های بیان شده در کتاب های درسی است که لازم است با بررسی های میدانی و استفاده از

نظرات صاحب نظران حوزه برنامه ریزی درسی و معارف اسلامی، کافی بودن مباحث ارائه شده مورد بررسی دقیق تر قرار بگیرد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. ابراهیمیان، سید حسین، سید علی زاده گنجی، سید جواد (۱۳۹۵)، *اهمیت و ضرورت توجه به اصول اخلاق در عصر کنونی*، بهشهر: انتشارات آفتاب.
۴. ابن مسکویه، احمد بن محمد (۱۳۷۰)، *تهذیب الاخلاق و تطهیرالاعراق*، قم: انتشارات بیدار.
۵. اسماعیلی یزدی، عباس (۱۳۸۲)، *فرهنگ اخلاق*، قم: انتشارات مسجد جمکران.
۶. افکاری، فرشته (۱۳۹۶)، «تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی از منظر توجه به مؤلفه های تربیت اخلاقی»، *مجله علوم تربیتی*، شماره ۲.
۷. امام جمعه، سید محمدرضا؛ بصیرت پور، محمدجواد (۱۳۹۳)، «مقایسه عملکرد مدارس هوشمند و مدارس عادی بر خلاقیت دانش آموزان پسر سال اول دوره ی اول متوسطه شهر تهران»، *مجله روان شناسی تربیتی*، شماره ۲۷.
۸. بشیر، حسن؛ واحد، زهرا؛ موسوی، سیده مهدیس (۱۳۹۲)، «محتوای کتب درسی مدارس ایران از نظر میزان توجه به ارزش های اخلاقی»، *مجله جامعه، فرهنگ و رسانه مجلد ۳، شماره ۹*.
۹. جام خانه، کیوان (۱۳۹۰)، «*تربیت اخلاقی در دوره ی ابتدایی: تحلیل محتوای کتاب های "فارسی بخوانیم"*»؛ پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته علوم تربیتی گرایش برنامه ریزی آموزشی، دانشگاه تبریز.
۱۰. جان بزرگی، مسعود؛ نوری، ناهید؛ آگاه هریس، مژگان (۱۳۸۹)، *آموزش اخلاق، رفتار اجتماعی و قانون پذیری به کودکان*، تهران: انتشارات کتاب ارجمند.
۱۱. جعفرزاده، محمدرحیم (۱۳۹۱)، «*تحلیل محتوای کتب دوره ابتدایی*»، mrjafarzadeh.blogfa.com
۱۲. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹)، *مبایده اخلاق در قرآن*، قم: مرکز نشر اسراء.
۱۳. حقیقت، پریسا (۱۳۹۵)، «*بررسی تحلیل محتوای کتاب هدیه های آسمانی پایه چهارم بر اساس توجه به مؤلفه های تربیت اخلاقی*»؛ پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته علوم تربیتی و روان شناسی، دانشگاه مشهد.
۱۴. خدایار، نصر الله؛ قاسمی، فرشید؛ قلتاش، عباس (۱۳۹۲)، «*بررسی میزان توجه به تربیت اخلاقی در کتاب های درسی (مطالعات اجتماعی، فارسی و هدیه های آسمانی) پایه ششم ابتدایی*»، *همایش ملی تعبیر در برنامه درسی دوره های آموزشی*، شماره ۲۳.

۱۵. درووا، روزبه پل (۱۳۹۵)، *گفتگو با مردم درباره اخلاق*، ترجمه مهدی ضرغامیان، تهران: آفرینگان.
۱۶. دهقانی، شهلا، بلندهمتان، کیوان (۱۳۹۶)، «تربیت اخلاقی مبتنی بر ادبیات داستانی: تحلیل محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی»، *مجله ادبیات*، شماره ۱۰.
۱۷. دیلمی، احمد؛ آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۰)، *اخلاق اسلامی*، قم: نشر معارف.
۱۸. شکوهی، غلامحسین (۱۳۷۷)، *تعلیم و تربیت و مراحل آن*، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
۱۹. علاقه بند، علی (۱۳۹۷)، *مبانی نظری و اصول مدیریت آموزشی*، تهران: نشر روان.
۲۰. علوی، سیدحمیدرضا؛ حاج غلامرضای، مهناز (۱۳۹۱)، «روش‌شناسی آموزش ارزش‌های اخلاقی و دینی»، *مجله فرهنگ و علوم اسلامی*، شماره دوم.
۲۱. قندی، مهدی (۱۳۹۰)، *اخلاق شهروندی به روایت قرآن و نهج البلاغه*، تهران: بنیاد نهج البلاغه.
۲۲. قورچیان، نادر، ملکی، حمید، خدیوی، اسدالله (۱۳۸۳)، *طراحی و مهندسی برنامه درسی در هزاره سوم*، تهران، فراشناختی اندیشه.
۲۳. کدیور، پروین (۱۳۹۵)، *روان‌شناسی اخلاق*، تهران: انتشارات آگه.
۲۴. کمالی، سلماز و همکاران (۱۳۹۶)، «جایگاه تربیت اخلاقی در محتوای کتب درسی هدیه های آسمان دوره ابتدایی»، *دومین کنگره بین‌المللی علوم انسانی، مطالعات فرهنگی*، شماره ۲۳.
۲۵. گروه پژوهش در مبانی برنامه ریزی درسی (۱۳۹۱)، *تربیت اخلاقی در نظام تربیت رسمی چند کشور جهان، موسسه فرهنگی مدرسه برهان*، تهران: انتشارات مدرسه.
۲۶. متقی زاده، عیسی، یعقوبی، حسن (۱۳۹۵)، «بررسی میزان تأثیر آموزه های دینی کتاب دین و زندگی ۲ (سال دوم دبیرستان) از نظر دانش آموزان (دختر و پسر) شهرستان سبزوار»، *مجله ۲*، شماره ۲۵.
۲۷. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۸. مطهری، مرتضی (۱۳۷۴)، *فلسفه اخلاق*، تهران: انتشارات اسوه.
۲۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷)، *اخلاق در قرآن*، قم: مطبوعات هدف.
۳۰. میلر، جان (۱۳۸۳)، *آموزش و پرورش و روح*، تهران: انتشارات فراشناختی اندیشه.
۳۱. نوربان، محمد (۱۳۹۵)، *راهنمای عملی تحلیل محتوای کمی و کیفی کتاب های درسی دوره های ابتدایی*، تهران: نشر شورا.
۳۲. ناطقی، غلامحسین (۱۳۹۳)، *تربیت اخلاقی در سیره اهل بیت*، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر مصطفی
۳۳. نباتی، رضا (۱۳۹۶)، «*قدانه ای بر «کتاب محوری» در نظام آموزشی ایران: پایان نامه دکتری*»، رشته علوم تربیتی، دانشگاه تهران.
۳۴. وجدانی، فاطمه (۱۳۹۷)، «بررسی نسبت میان محبت به مردم و اخلاق اجتماعی در اسلام»، *مجله اخلاق اسلامی*، شماره ۱
۳۵. هاشمی، سید مهدی (۱۳۹۳)، *اینگونه باشیم*، کرمانشاه: اوقاف و امور خیریه.